

AZ IGE A BESZÉDBEN ÉS A FOGALMAZÁSBAN

(Egy differenciált foglalkozású nyelvtani gyakorló óra az 5. o.-ban)

A tanítási órák *gyakorlási részét* legtöbbször *differenciáltan* szervezem meg. Fő célom a tanulók *önálló munkára* nevelése. Az önálló foglalkozásra szánt időt azonban csak akkor tudjuk jól felhasználni, ha a gyakorlatokat differenciáltan végeztetjük. A jobb tanulók ugyanis *azonos idő alatt több vagy nehezebb feladatot* tudnak elvégezni, mint a gyengébbek.

Aszerint tehát, hogy a tanuló melyik részterületen (elemzés, fogalmazás, helyesírás stb.) rendelkezik jobb vagy gyengébb jártassággal, készséggel, sőt az óra anyagától is függően — az „*első*” vagy a „*második*” (esetleg: „A” és „B”) csoportba kerül. (Ez azonban nem ún. csoportfoglalkozás, mivel a tanulók nem közösen, csoportokban, hanem egyénileg dolgoznak.)

Mindkét csoport (helyesebben: réteg) — képességétől függően — sokszor mennyiségileg és minőségileg más-más feladatot old meg, munkájuk *haszna* azonban *kölcsönös*, mert vagy az előkészítő szakasz vagy a javítás és értékelés többnyire közös foglalkozással történik. Az anyagtól függően természetesen *önálló és közös munka váltakozhat*, de *önállóan* foglalkozhat mindkét csoport *egyidőben* is.

A *differenciált* (megosztott) *osztálymunka* a tanulók *öntevékenységét*, maximális *aktivitását* igényli és eredményezi. Az *arányos megterhelés* lehetővé teszi, hogy mindenki erejének, munkatempójának megfelelő ütemben dolgozzék, ugyanakkor lényegesen *több gyakorlatot* tudunk elvégeztetni, mint frontális osztálymunkával. (A tankönyv gyakorlatait ilyenkor ki is bővítjük.) Teljesítményüket fokozza a *játékos versenyszerűség* is. A munkaszervezés *formái*, a gyakorlás *változatai* szinte *kimeríthetetlenek*, így élénkké, színessé, hangulatossá, s a tanulók számára is „gyorsabbá” teszik a tanítási órát.

Óraleírásomban a bal oldali oszlop az „*első*”, a jobb oldali a „*második*” csoport (réteg) munkáját ismerteti, a végig írt sorok pedig a *közös* tevékenységet.

Az óra célja: A nyelvi formák (az ige) gondolatközlő szerepének bemutatása. A szabatos és választékos kifejezőmód gyakorlása — szinonimasorok felhasználásával. A nyelvi esztétikum megláttatása igei megszemélyesítések, hangutánzó és hangulatfestő igék alkalmazása révén.

I.

Ismétlő felelevenítés (Kb. 2–3 perc)

Az előző órai anyag nem kívánt részletesebb *számonkérést*. Csupán a kiinduláshoz szükséges ismereteket, az ige fogalmát, jelentését idéztük fel — példákkal.

Ezután elolvastuk a *Családi kör* első versszakát, s — ahogy ezt már irodalmi órán előkészítettem — megkerestük az *igéket* a hozzájuk tartozó alannal (pl. bólingat az

eperfa lombja, zúg az éji bogár . . .). Megállapítottuk, hogy az est „nyugalma” helyett az éji világ *megelevenedését, mozgalmasságát* érzékelteti a költő, mégpedig *igék* segítségével. Ismeretes, ha valamit megfigyelünk, elsősorban *a mozgást* vesszük észre, a mozgás kifejezésére pedig *igéket* használunk. Észrevételeztük azt is, hogy az *igék* egy része az *éj hangjait* is érzékelteti (zúg, koppan, rikoltoz), más része *a mozgás hangulatát* festi (görög, csapong). Átismételtük ezért a nemrég tanult hangutánzó szavak fogalmát is.

Ezt követte a *célkitűzés*: Tehát *nemcsak nyelvtani lecke* az ige, melynek meghatározását vagy szabályait „be kell vágni”, hanem a beszédben és az írásbeli fogalmazásban a változást, mozgást, elevenséget jelöli. A mai órán néhány érdekes gyakorlattal azt vizsgáljuk, hogy az ige hogyan tölti be ezt a szerepet a *leírásban* (irodalomból ilyenkor a *Tájak és emberek* c. témakör elbeszélő-leíró jellegű olvasmányainál tartunk, fogalmazásból pedig éppen a *leírást* gyakoroljuk!), az *elbeszélésben*, illetve, ha valakit *jellemezni* akarunk.

II.

1. Az ige a leírásban (Kb. 10 perc)

Újra itt a tél. Az iskolaudvaron nagy hó mindenütt. A fák koronája is tele hóval. Az udvar közepén kerek kút, nagy hősüveg a fején.

(Ezt a szöveget az egyik tanuló írta fel a táblára az óra első perceiben. A táblát és a tanulót állványra függesztett térkép takarta el az osztálytól.)

Rávezetéssel a tanulók megállapították, hogy a fenti leírás *ige nélküli*, ezért a téli *mozdulatlanság* hangulatát kelti bennünk. *Tréfás motíválással* erre azt mondtam, „életre kelthetjük” az udvart, ha *igéket* illesztünk a szövegbe, majd hiányjel segítségével minden mondatba beleírtam a *van* létigét. (Ez típushiba szokott lenni leírásokban.) Tehát:

Újra itt *van* a tél. Az iskolaudvarban nagy hó *van* mindenütt. A fák koronája is tele *van* hóval. Az udvar közepén *van* a kerek kút, nagy hősüveg *van* a fején.

A gyerekek rögtön tiltakoztak az *egyhangúság* ellen, feloldására ezért azt javasoltam, alakítsuk át a szöveget. Milyen nyelvi eszközt alkalmazhatunk? — Rokon értelmű szavakat. (Ti. ilyenfajta gyakorlást már többször végeztünk.) — És milyen kifejezésekkel „kelthetjük életre” az iskolaudvart? — Megszemélyesítésekkel. (Közben a rokon értelmű szavak és a megzemélyesítés meghatározását is átismételtük.) — Gyűjtünk tehát *rokon értelmű igei megzemélyesítéseket*, javasoltam, hogy valóban „életre kelthesük” a téli udvart, azaz: hogy életszerűbbé, hangulatosabbá tehessük a leírást. A mindennapi beszédből sok ilyen szót tudunk összeválogatni.

Közös munkánk eredményét így rögzítettük a táblán:

Mit használhatunk a *van* ige helyett?

A tél megjött, eljött, beköszöntött, betoppant, megérkezett.

A hó beföd, betakar, ellep, beborít.

A kút búslakodik, búsul, gubbaszt, alszik, szendereg.

A hősüveg ül, pihen; nyugszik, terpeszkedik.

Az 1. csoport feladata: Munkafüzetben ki-ki alakítsa át az egyhangú leírást a gyűjtött megszemélyesítések tetzés szerinti felhasználásával. A megszemélyesítéseket alá kell húzni. (Idő: 3 perc.)

Aki elkészült, bekapcsolódik a 2. csoport munkájába.

A 2. csoporttal megmaradtunk a típushibánál (a *van* ismétlése): a legutóbbi közös fogalmazás (*Iskolánk környéke*) mondataiban ezért azt vizsgáltuk, milyen igék segítségével „helyeztük el a térben” leírásunk tárgyait, építményeit; azaz: milyen szavakat alkalmazhatunk a *van* ige helyett.

Ezt követte néhány fogalmazás felolvasása, közös értékelése – különös tekintettel az igei megszemélyesítések kifejező szerepére. Íme egy megoldás:

Újra betoppant a zord tél. Az iskolaudvart befödte hóval. A fák koronáján is vastag hótakaró nyugszik. Az udvar közepén némán gubbaszt a kerekese kút, nagy hősüveg ül a fején. (P. Mária, 5. o.)

Részösszefoglalás: Az igével mozgalmasságot, az igei megszemélyesítéssel életszerűséget, hangulatot tudunk kifejezni a leírásban. Kerüljük a létige egyhangú ismétlését; használjunk helyette rokon értelmű szavakat és kifejezéseket.

2. Az ige az elbeszélésben (Kb. 10+5 perc)

A dombra fölérkeztünk. Onnan lementünk a szánkóval. Aztán újra fölmentünk. Most olyan gyorsan ment a szánkó, hogy nekimentünk a falnak. A szánkó majdnem szétment. Ettől kezdve nem mentem többet.

Egyik gyengén fogalmazó tanulóm szövege közben (a jelzett módon) fölkerült a táblára. Közös megállapítottuk, hogy a tanuló egy szánkózás eseménysorát mondta el, de a felhasznált igék nemcsak bántóan egyhangúak, hanem legkevésbé sem éreztetik az élmény izgalmát, hangulatát.

A szöveg javítása önkéntelenül fölvetődött, előbb azonban összegyűjtöttük a *szánkó mozgását* és a *dombra való följutást* jelölő igék szinonimáit. Tehát:

Fölfelé megy: fölkapaszkodik, fölmászik, fölkapta.

A szánkó: csúszik, siklik, suhan, rohan, robot, száguld.

Ezalatt az 1. csoporttal a hangutánzó igék szerepét vizsgáltuk és gyakoroltuk. (Kérésére megengedtem, hogy a 2. csoport írásos feladatát végezze.)

Néhány mondatos fogalmazást kellett rögtönözniük a zajhatások érzékeltetésére ilyen témákról: Hócsata (az előző gyakorlathoz kapcsolódott!); vasgyűjtés egy üzem udvarán; indul a busz; egy forgalmas útvonalon. (Egy pár tanulónak saját 2. csoport részfeladatát készítette elő.)

Következett a 2. csoport munkáinak közös megbeszélése, értékelése. Egy szövegváltozatot be is mutatok:

A dombra fölkapaszkodtunk. Onnan lesiklottunk a szánkóval. Aztán újra fölmásztunk. Most olyan gyorsan suhant a szánkó, hogy nekirohantunk a falnak. A szánkó majdnem szét-törött. Ettől kezdve abbahagytam a szánkózást. (B. Tamás, 5. o.)

Ezt követően irodalmi példákon elemeztük, hogy az ige hogyan fejezi ki a cselekvés, történes mozzanatainak kezdődését. (Kb. 5 perc.)

A nemrég tanult *Falu végén kurta kocsmá* 2. versszakában az éjszaka közeledését, a *Családi kör* utolsó versszakában pedig az éji megnyugvás kezdetének mozzanatait tükröző igéket vizsgáltuk.

Ezután élvezettel hallgatták a tanulók a *Grimm-testvérek Csipkerózsika* c. közismert meséjének azokat a részeit, melyek a száz esztendő alváásra kárhoztatott kastély és népe álomba merülésének és ébredésének mozzanatait ábrázolják.

A meséből — néhány szavas magyarázat kíséretében — ilyen kifejezéseket állítottunk párhuzamba egymással (szóban!) — egyúttal megteremtve az ellentétes értelmű igék fogalmát is szemléleti síkon:

a királykisasszony álomba merült	— arca kipirult, szeme föl pattant
a király meg a királyné elaludtak	— fölébredtek
a lovak elszenderültek	— fölkeltek fektükből
a kutyák elszenderültek	— fölugrottak
a tűzhelyen lobogó tűz elcsöndesedett	— föllobbant, táncba fogott a láng

(Vö. Grimm legszebb meséi. Átdolg. Rónay Gy., Bp. 1960, 218. és 220.)

Mínthogy eközben alkalmunk nyílt az *alszik ige szinonimáival* is megismerkednünk, felhasználásukra a 2. csoport részére (differenciáltan!) házi feladatot jelöltem ki a nyelvtankönyvből: *Még alszik a természet;* 72 : 4. gyák.

Sikerült még bemutatnom *Fekete István* egyik novellarészletét, melyben *egy vihar kitörését* írja le. Megfigyeltük, hogy az író milyen igék segítségével ábrázolja a vihar közeledését, kitörésének kezdő mozzanatait, valamint hangjelenségeit, tehát a természeti jelenség félelmetességét, de szépségeit is. Megfigyeltük a szövegben a leíró és elbeszélő elemek művészi összefonódását is. A részlet így hangzik:

Múlt az idő. Az égi tavon csónakázó kis felhők megsűrűsödtek, a meleg fullasztó volt már, és a legyek úgy csiptek, hogy kibírhatatlan volt. A nádas mind némább lett, s a mozdulatlanságban valami nyugtalanság.

Hátam mögött hegyként tornyosultak már a felhők, és hamvas gyűrődéseikben villám cikázott.

... De akkor már — mint egy óriás távoli leheletére — meghajolt a náderdő, és az ég alján hörgött a vihar...

A szél suhogva kavarta már a nádat, és elsötétedett egyszerre az egész világ. A levegőben nádbuga pelyhét, faleveleket, madarakat sodort a szél, és messziről olyan zúgás közeledett, mintha tenger szabadult volna ránk, és törve-zúzva temetné a világot.

De nem víz jött, hanem jég. Először csak egy koppant, aztán még egy, aztán lezúdult, mintha millió zsákból öntenék a jeges kukoricát. Füstölgött a nádas... (Egy csillag van csak az égen...)

Részösszefoglalás: Az ige a cselekvés, történes lefolyását, mozgalmasságát fejezi ki az elbeszélésben. Egyes igefajtákkal mozzanatok kezdődését, másokkal, a hangutánzókkal hanghatásokat érzékeltethetünk.

3. Az ige a jellemzésben (Kb. 10 perc)

Tréfás indításom: Az előző osztály „Jancsi egyesének történetét”-t írta meg. A fiú viselkedését, lelkiállapotát, mozgását megfelelő igékkal kellett jellemezni. Egy szöveget el is hoztam, erre azonban a kémiatanár véletlenül valamilyen vegyi anyagot öntött,

úgyhogy csak az igék maradtak meg. Ezek a táblán láthatók: *gubbaszt, felcihelődik, kívánszorog, dadog, ötöl-hatol, fintorog, kullog, lezöttyen*. (Egy tanuló felírta őket előzőleg a jelzett módon.)

Tanítványaim megértették a tréfás motivációt, önként kínálkoztak, írjuk meg újra a történetet. Előbb azonban értelmeztük a felsorolt igék mozgást, magatarást, ill. ezek hangulatát tükröző szerepét, s ha kellett, cselekedtetéssel be is mutattuk.

A kolgozást az 1. csoport vállalta.

(Idő: 4–5 perc.)

Az igéket (hangulatfestők) aláhúzásával kellett kiemelni. Aki elvégezte feladatát, belekapcsolódott a 2. csoport tevékenységébe.

Ezalatt a 2. csoporttal visszatértünk az ellentétes értelmű igék körére. Jancsi egyesével ellentétben elmondták, hogyan felel egy jó tanuló. Ugyancsak szóban fogalmaztak át egy *felcserélt szavakból összeállított szöveget*. (Az utcán; l. i. m. 33.) Az utóbiből azt a következtetést is levonták, hogy a rokon értelmű szavakat sem szabad *összecserélni*. Sorra került néhány *nyelvhelyességi kérdés* is (pl. hoz–visz; gyújt–leolt, elolt stb. Vö. Hernádi S.: Helyesen, szépen magyarul, Bp. 1963. 12.)

Az 1. csoport írásos gyakorlataiból ezek után egyet-kettőt felolvastattam, majd közösen megbíráltuk. Íme egy szöveg:

Jancsi a padban *gubbaszt*. A tanár szólítására *felcihelődik*. *Kívánszorog* a padból. Felel helyett csak *dadog*, csak *ötöl-hatol*. Egyes! *Fintorogva kullog* a helyére. *Lezöttyen* a padba. Így jár, aki nem tanul.

(H. Gizella 5. o.)

Sort kerítettünk néhány *jellemzésre alkalmas* igés szókapcsolat, *szólás* közös értelmezésére is. A *szóbeli* feladat így hangzott:

Mikor mondjuk a leckéjét tanuló vagy a felelő diákra, hogy: *inába száll a bátorsága, kivágja a rezet, legény a talpán; idegen tollakkal ékeskedik, hosszú lére ereszti mondókáját, más malomban örül, beszajkózza leckéjét, szájába rágiák, lógatja az orrát?*

III.

Az előző szakasz összegezését belesűrítettem az óra végi összefoglalásba. (Kb. 5 perc)

Az órán tehát azt vizsgáltuk és gyakoroltuk, *mit fejezhetünk ki az igével a beszédben és a fogalmazásban*. Az ige a közlés legfontosabb eleme, a mondatban legtöbbször állítmány. Az elbeszélésben *eseményt, történést* és annak *kezdődését* érzékelteti, a leírásban *mozgalmasságot* jelez, az igei megszemélyesítés *megelevenít*, a jellemzésben pedig bizonyos igefajták a *cselekvés, mozgás, magatartás hangulatát* ábrázolják. *Hangutánzó* igékkel *hangot, zörejt* érzékeltetünk.

Kerüljük a *létige* egyhangú ismétlését. A szabatos és választékos kifejezést a *rokon értelmű szavak, igék* teszik lehetővé. Ne cserélgessük őket önkényesen, ugyanígy az *ellentétes igék* pontos használatára is törekedjünk. Beszédünk, kifejezőmódunk így válik szabatosá, választékossá és széppé.

A későbbi órákon még sok *árnyalati finomságot* fogunk megismerni az ige kifejező szerepéről.

Szóbeli házi feladatként a tankönyv kérdéses fejezetét tűztem ki *mindkét csoport* részére.

Hoffmann Ottó
Szederkény, Általános iskola